QORAQALPOQLAR ETNO-MADANIYATI: TARIXIY SHAKLLANISHI VA MADANIY MEROSI

Xasanova Aynura Mavlanovna
Qoraqalpogiston Respublikasi
Xo'jayli tumani 1-sonli texnikum tarix fani o‘qituvchisi
email. aynuraxasanova1991@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqolada qoraqalpoq xalqining etno-madaniy shakllanish jarayoni, tarixiy kelib chiqishi, an’anaviy xo‘jalik faoliyati, moddiy va nomoddiy madaniyati ilmiy manbalar asosida keng tahlil qilinadi. Tadqiqotda qoraqalpoqlarning Markaziy Osiyo tarixidagi o‘rni, turkiy xalqlar bilan etnik va madaniy aloqalari hamda zamonaviy davrdagi etno-madaniy rivojlanish xususiyatlari yoritilgan. Maqola natijalari tarix, etnologiya va madaniyatshunoslik sohalari uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar qoraqalpoqlar, etnogenez, etno-madaniyat, moddiy va nomoddiy madaniyat, urf-odatlar.

ANNOTATION

This scientific article provides a comprehensive analysis of the ethnocultural formation of the Karakalpak people based on historical and ethnographic sources. The study examines their origin, traditional economic activities, material and intangible culture, as well as their role in the history of Central Asia. Particular attention is paid to ethnocultural relations with other Turkic peoples and the contemporary development of Karakalpak culture. The research findings are of significant value for history, ethnology, and cultural studies.

Key words Karakalpaks, ethnogenesis, ethnoculture, material and intangible culture, traditions.

Аннотация: В данной научной статье на основе исторических и этнографических источников всесторонне анализируются процессы этнокультурного формирования каракалпакского народа, его происхождение, традиционные формы хозяйства, материальная и нематериальная культура. Особое внимание уделяется месту каракалпаков в истории Центральной Азии, их этнокультурным связям с тюркскими народами, а также современным тенденциям развития этнокультуры. Результаты исследования имеют важное значение для исторической науки, этнологии и культурологии.

Ключевые слова: каракалпаки, этногенез, этнокультура, материальная и нематериальная культура, традиции.

KIRISH

Markaziy Osiyo mintaqasi qadimdan turli etnik guruhlar, qabilalar va xalqlarning shakllanishi, o‘zaro aralashuvi hamda madaniy taraqqiyoti uchun muhim tarixiy hudud bo‘lib kelgan. Ushbu mintaqada yashab kelayotgan xalqlar orasida qoraqalpoq xalqining etnik va madaniy merosi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Qoraqalpoqlar uzoq tarixiy jarayonlar davomida shakllangan, murakkab etnogenezga ega xalq bo‘lib, ularning etno-madaniy rivoji Orolbo‘yi hududining tabiiy-geografik sharoiti, ijtimoiy-siyosiy jarayonlari hamda turkiy dunyo bilan uzviy aloqalari bilan chambarchas bog‘liqdir.

Bugungi globallashuv sharoitida milliy madaniyatlarni saqlash, ularning tarixiy ildizlarini ilmiy asosda o‘rganish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Ayniqsa, kichik etnoslar va mintaqaviy xalqlarning etno-madaniyatini tadqiq etish orqali umumiy tarixiy jarayonlarni chuqurroq anglash imkoniyati paydo bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan, qoraqalpoq xalqining etno-madaniyatini o‘rganish nafaqat ularning o‘z tarixini yoritish, balki Markaziy Osiyo xalqlari o‘rtasidagi etnik, madaniy va xo‘jalik aloqalarini aniqlashda ham muhim ahamiyatga ega. Qoraqalpoqlar tarixan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush tarziga ega bo‘lgan bo‘lib, bu holat ularning madaniy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va an’anaviy qadriyatlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Ularning moddiy va nomoddiy madaniyati, jumladan, uy-joy qurilishi, kiyim-kechak, xalq og‘zaki ijodi, urf-odat va marosimlari xalqning tarixiy xotirasi va milliy o‘zligini ifodalovchi muhim omillar hisoblanadi. Qoraqalpoqlar etno-madaniyatida qadimgi turkiy an’analar bilan bir qatorda, mintaqadagi boshqa xalqlar madaniyatining ta’siri ham seziladi. Tarixiy manbalar, arxeologik topilmalar va etnografik tadqiqotlar qoraqalpoqlar etnogenezining ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi. Ularning shakllanishida sak-massaget davri madaniy qatlamlari, keyinchalik og‘uz va qipchoq qabilalarining ta’siri muhim o‘rin tutgan. Bu jarayonlar qoraqalpoq xalqining tili, urf-odatlari va madaniy xususiyatlarida o‘z aksini topgan.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi qoraqalpoq xalqining etno-madaniy shakllanish jarayonini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish, ularning moddiy va nomoddiy madaniy merosini yoritish hamda zamonaviy davrdagi madaniy rivojlanish xususiyatlarini ilmiy jihatdan ochib berishdan iboratdir. Maqola natijalari tarix fanini o‘qitish jarayonida, etnologiya va madaniyatshunoslik tadqiqotlarida, shuningdek, milliy merosni asrab-avaylashga qaratilgan ilmiy-amaliy faoliyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Qoraqalpoq xalqining etnik kelib chiqishi va shakllanishi Markaziy Osiyo tarixidagi murakkab va uzoq davom etgan etnogenez jarayonlari bilan bevosita bog‘liqdir. Tadqiqotchilarning fikricha, qoraqalpoqlar turkiy tilli xalqlar guruhiga mansub bo‘lib, ularning etnik shakllanishida qadimgi sak, massaget, hun, og‘uz,

qipchoq va boshqa turkiy qabilalarning tarixiy ta’siri muhim o‘rin egallagan. Ushbu qabilalar Orolbo‘yi va Amudaryo quyi oqimi hududlarida turli davrlarda yashab, o‘zaro etnik va madaniy aloqalar natijasida yagona xalq sifatida shakllangan. IX–XIV asrlar oralig‘i qoraqalpoqlarning etnik konsolidatsiyasi jarayonida muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda mintaqada siyosiy tuzilmalar almashinuvi, ko‘chmanchi va o‘troq madaniyatlarning o‘zaro ta’siri kuchaygan. Qoraqalpoqlarning shakllanishida Oltin O‘rda davri alohida ahamiyat kasb etib, qipchoq unsurlari ularning tili va madaniyatida ustuvorlik qilgan.

"Qoraqalpoq" etnonimining kelib chiqishi haqida turli ilmiy qarashlar mavjud. Ko‘pchilik tadqiqotchilar bu atamani "qora rangli qalpoq kiyganlar" ma’nosida izohlaydi. Etnonim xalqning tashqi belgisi bilan bog‘liq bo‘lib, tarixiy manbalarda XV–XVI asrlardan boshlab uchraydi. Bu nom keyinchalik mustaqil etnik birlik sifatida shakllanish jarayonini tezlashtirgan.

An’anaviy xo‘jalik va turmush tarsi. Qoraqalpoqlarning an’anaviy xo‘jalik faoliyati ularning yashab kelgan tabiiy-geografik muhiti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan. Orol dengizi, Amudaryo va uning irmoqlari qoraqalpoq xalqining iqtisodiy hayotida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. An’anaviy xo‘jalik tarmoqlari sifatida chorvachilik, baliqchilik va qisman dehqonchilik yetakchi o‘rinni egallagan. Chorvachilik asosan qo‘y, tuya va qoramol boqishga asoslangan bo‘lib, ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi turmush tarzini shakllantirgan. Baliqchilik esa Orolbo‘yi hududida yashagan qoraqalpoqlar hayotining muhim qismi bo‘lib, nafaqat oziq-ovqat manbai, balki savdo-sotiq faoliyatida ham muhim rol o‘ynagan. Turmush tarzi jamoaviylik, qarindoshlik aloqalariga tayanib tashkil etilgan. Oila va urug‘ munosabatlari jamiyatning ijtimoiy tuzilmasini belgilab bergan. Katta yoshdagilarga hurmat, urf-odatlarga sodiqlik qoraqalpoqlar turmush tarzining asosiy tamoyillaridan biri bo‘lgan.

Moddiy madaniyat. Qoraqalpoqlarning moddiy madaniyati ularning xo‘jalik faoliyati, turmush tarzi va tabiiy muhit bilan uzviy bog‘liq holda shakllangan. An’anaviy uy-joy sifatida o‘tov (yurt) keng qo‘llanilgan bo‘lib, u ko‘chmanchi hayot talablariga to‘liq mos kelgan. O‘tovning ichki tuzilishi va bezaklari ijtimoiy va ramziy ma’noga ega bo‘lgan.

Milliy kiyim-kechaklar asosan tabiiy materiallardan tayyorlangan. Erkaklar va ayollar kiyimlarida ranglar va naqshlar muhim estetik va ramziy vazifani bajargan. Ayollar kiyimidagi bezaklar ularning ijtimoiy mavqeini va oilaviy holatini ifodalagan.

Hunarmandchilik qoraqalpoqlar moddiy madaniyatining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, gilamdo‘zlik, kashtachilik, yog‘och va suyak o‘ymakorligi keng rivojlangan. Ushbu buyumlar nafaqat kundalik ehtiyojlar uchun, balki marosimlarda ham ishlatilgan.

Qoraqalpoqlarning nomoddiy madaniy merosi xalqning tarixiy xotirasi va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Og‘zaki xalq ijodi — dostonlar, afsonalar, qo‘shiqlar va maqollar orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan. "Qirq qiz", "Alpomish" kabi epik asarlar qoraqalpoq xalqining tarixiy ongini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Musiqa va xalq qo‘shiqlari qoraqalpoq madaniyatida alohida o‘rin tutadi. An’anaviy cholg‘u asboblari yordamida ijro etilgan kuylar xalqning ichki dunyosi va ijtimoiy hayotini aks ettirgan. Urf-odat va marosimlar jamiyatda ijtimoiy birlikni mustahkamlashga xizmat qilgan. To‘y marosimlari, tug‘ilish va dafn marosimlari orqali ijtimoiy qadriyatlar va an’analar mustahkamlangan.

Bugungi kunda qoraqalpoq etno-madaniyati zamonaviy ijtimoiy jarayonlar ta’sirida rivojlanib bormoqda. Ta’lim, madaniyat va san’at sohalarida milliy an’analarni asrab-avaylash va rivojlantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Qoraqalpog‘iston Respublikasida madaniy merosni saqlash va targ‘ib etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biridir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Qoraqalpoq xalqining etno-madaniyati Markaziy Osiyo mintaqasida asrlar davomida kechgan murakkab tarixiy, etnik va madaniy jarayonlarning yorqin mahsuli hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, qoraqalpoqlar etnogenezi ko‘p qatlamli bo‘lib, qadimgi sak-massaget davridan boshlab og‘uz va qipchoq qabilalari ta’siri ostida shakllangan. Bu holat ularning tili, madaniyati, urf-odatlari va ijtimoiy tuzilmasida yaqqol aks etadi. Qoraqalpoqlarning an’anaviy xo‘jalik faoliyati va turmush tarzi ularning yashab kelgan tabiiy-geografik muhiti bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, Orolbo‘yi hududi ularning iqtisodiy va madaniy hayotida markaziy o‘rin tutgan. Chorvachilik va baliqchilikka asoslangan xo‘jalik shakllari nafaqat moddiy ehtiyojlarni qondirgan, balki xalqning ijtimoiy munosabatlari, mehnat an’analari va madaniy qadriyatlarini shakllantirgan. Bu jarayonlar qoraqalpoq jamiyatida jamoaviylik va o‘zaro yordam tamoyillarining mustahkamlanishiga xizmat qilgan.

Moddiy madaniyat unsurlari — uy-joy qurilishi, kiyim-kechak va hunarmandchilik buyumlari qoraqalpoq xalqining estetik didi, dunyoqarashi va tarixiy tajribasini ifodalaydi. An’anaviy o‘tovlar va milliy kiyimlar nafaqat amaliy ahamiyatga ega bo‘lgan, balki ramziy va ijtimoiy ma’noni ham o‘zida mujassam etgan. Hunarmandchilik mahsulotlari esa xalqning ijodiy salohiyati va madaniy merosining muhim qismi sifatida bugungi kungacha yetib kelgan. Nomoddiy madaniyat — og‘zaki xalq ijodi, musiqiy meros, urf-odat va marosimlar qoraqalpoqlarning ma’naviy hayotida yetakchi o‘rin tutadi. Doston va afsonalar orqali tarixiy xotira saqlanib, avloddan-avlodga uzatilgan. Ushbu meros xalqning milliy o‘zligini mustahkamlash, tarixiy ongni shakllantirish va madaniy davomiylikni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy davrda qoraqalpoq etno-madaniyati globallashuv va ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar sharoitida yangi rivojlanish bosqichiga chiqmoqda. Milliy an’analarni asrab-avaylash, moddiy va nomoddiy madaniy merosni ilmiy asosda o‘rganish va yosh avlodga yetkazish dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Shu jihatdan, qoraqalpoq etno-madaniyatini chuqur va tizimli tadqiq etish nafaqat tarix fanining rivojiga, balki milliy madaniyatni saqlash va boyitishga ham munosib hissa qo‘shadi. Mazkur tadqiqot natijalari tarix fanini o‘qitish jarayonida, etnologiya va madaniyatshunoslik sohalarida, shuningdek, mintaqaviy tarixni yoritishga qaratilgan ilmiy-amaliy ishlarda foydalanish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Tolstov S.P. *Qadimgi Xorazm*. Moskva, 1948.
2. Karimov A. *Qoraqalpoq xalqining etnik tarixi*. Nukus, 2005.
3. Jabbarov I. *Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi*. Toshkent, 1994.
4. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. Toshkent, 2000.
5. **Qayumov, A.** *Bobur va uning adabiy merosi*. — Toshkent: Fan, 2005.
6. Faxriddin B., No‘monbek A. ABS SISTEMASI BILAN JIHOZLANGAN M1 TOIFALI AVTOMOBILLARNING TORMOZ SAMARADORLIGINI MATEMATIK NAZARIY TAHLILI //International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING. – 2024. – T. 4. – №. 1. – C. 333-337.
7. Qurbonazarov S. et al. ANALYSIS OF THE FUNDAMENTALS OF MATHEMATICAL MODELING OF WHEEL MOVEMENT ON THE ROAD SURFACE OF CARS EQUIPPED WITH ABS //Multidisciplinary Journal of Science and Technology. – 2024. – T. 4. – №. 8. – C. 45-50.
8. Xuzriddinovich B. F. et al. ABS BILAN JIHOZLANGAN AVTOMOBILNI TORMOZ PAYTIDA O ‘ZO ‘ZIDAN VA MAJBURIY TEBRANISHLARINI TORMOZ SAMARADORLIGIGA TA’SIRINI TAHLIL QILISH //ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ. – 2024. – T. 47. – №. 4. – C. 81-87.
9. Xusinovich T. J., Ro‘zibayevich M. N. M1 TOIFALI AVTOMOBILLARNI TURLI MUHITLARDA TORMOZLANISHINI TAHLIL QILISH VA PARAMETRLARINI O ‘RGANISH.
10. Karshiev F. U., Abduqahorov N. ABS BILAN JIHOZLANGAN M1 TOIFALI AVTOMOBILLAR TORMOZ TIZIMLARINING USTIVORLIGI //Academic research in educational sciences. – 2024. – T. 5. – №. 5. – C. 787-791. 11. Каршиев Фахридин Умарович, Н.Абдуқаҳоров ИЗУЧЕНИЕ МИКРОСТРУКТУРЫ СТАЛИ В МАТЕРИАЛОВЕДЕНИ//https://www.iupr.ru/6-121-2024 https://www.iupr.ru/_files/ugd/b06fdc_15c4798c874a4ddab326a52bd3af34ea.pdf?index=true
12. Xusinovich T. J., Ro‘zibayevich M. N. M1 TOIFALI AVTOMOBILLARNI TURLI MUHITLARDA TORMOZLANISHINI TAHLIL QILISH VA PARAMETRLARINI O ‘RGANISH.

13. Farxadjonovna, Bekimbetova Elmira, and Abduqahorov No‘monbek. "STARTING ENGINES AT LOW TEMPERATURES." Multidisciplinary Journal of Science and Technology 5.2 (2025): 83-87.
14. Xusinovich, Turdialiyev Jonibek, and Mo‘minov Nurali Ro‘zibayevich. "M1 TOIFALI AVTOMOBILLARNI TURLI MUHITLARDA TORMOZLANISHINI TAHLIL QILISH VA PARAMETRLARINI O ‘RGANISH."
15. Абдуқаҳоров Н., Турдиалиев Ж., Мўминов Н. АВТОМОБИЛИ М1 В РАЗНЫХ УСЛОВИЯХ АНАЛИЗ И ПАРАМЕТРЫ ТОРМОЖЕНИЯ УЧИТЬСЯ //Журнал научно-инновационных исследований в Узбекистане. – 2024. – Т. 2. – №. 4. – С. 377-386.
16. Каршиев Ф. У., Абдукахоров Н. ИЗУЧЕНИЕ МИКРОСТРУКТУРЫ СТАЛИ В МАТЕРИАЛОВЕДЕНИИ //Экономика и социум. – 2024. – №. 6-2 (121). – С. 1142-1145.
17. Oybek o‘g A. N. et al. ABS BILAN JIHOZLANGAN AVTOMOBILLARDA TORMOZLASH JARAYONIDAGI TEBRANISHLAR VA ULARNING TORMOZ SAMARADORLIGIGA TA’SIRI //PEDAGOGS. – 2025. – Т. 92. – №. 1. – С. 127-132.
18. Xuzriddinovich B. F. et al. SURXONDARYO VILOYATIDAGI TABIIY-IQLIM SHAROITLARIDA AVTOMOBILLARNING ISH SHAROITLARINI TASNIFLASH //Tadqiqotlar. – 2025. – Т. 63. – №. 2. – С. 26-32.
19. Abduqahorov N., Turdialiyev J., Mo‘minov N. M1 VEHICLES IN DIFFERENT ENVIRONMENTS ANALYSIS AND PARAMETERS OF BRAKING LEARN //Journal of science-innovative research in Uzbekistan. – 2024. – Т. 4. – №. 4. – С. 377-386.
20. Абдуқаҳоров Н., Турдиалиев Ж., Мўминов Н. АВТОМОБИЛИ М1 В РАЗНЫХ УСЛОВИЯХ АНАЛИЗ И ПАРАМЕТРЫ ТОРМОЖЕНИЯ УЧИТЬСЯ //Журнал научно-инновационных исследований в Узбекистане. – 2024. – Т. 2. – №. 4. – С. 377-386.
21. Oybek o‘g A. N. et al. ABS BILAN JIHOZLANGAN AVTOMOBILLARDA TORMOZLASH JARAYONIDAGI TEBRANISHLAR VA ULARNING TORMOZ SAMARADORLIGIGA TA’SIRI //PEDAGOGS. – 2025. – Т. 92. – №. 1. – С. 127-132.
22. Bakhramov F., Abdukahorov N., Tilavkobilova D. Analysis of the braking path of cars equipped with ABS in different environments //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2025. – Т. 3268. – №. 1. – С. 020052.
23. Karshiev F. U., Abduqahorov N. ABC BILAN JIHOZLAHGAN M1 TOIFALI AVTOMOBILLAR TORMOZ TIZIMLARINING USTIVORLIGI //Экономика и социум. – 2024. – №. 6-1 (121). – С. 334-337.